

ארצות הגליל

כרך מספר 1

יוצא לאור מטעם
המרכז לחקר תרבויות וקהילות בגליל
המכללה האקדמית צפת

© כל הזכויות שמורות להמרכז לחקר תרבויות וקהילות בגליל
והמכללה האקדמית צפת

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתינתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשפ"ב – 2022

סידור, עימוד, לוחות והדפסה:
א. אורן הפקות דפוס בע"מ, 'שד' רוטשילד 109, תל אביב

הילולת הפסח של "הצדיק הלבן": למקורה ולמשמעותה של מסורת צפתית שנשכחה

ראובן גפני

תקציר

בית הכנסת הצפתי הספרדי, המכונה "הצדיק הלבן", נוסד לפני כמה מאות שנים, וריכוז סביבו לאורך הדורות מספר לא מבוטל של מסורות קדושה וזיכרון מקומיות. החל בשנות השלושים של המאה הי"ט, נוספה מסורת מקומית חדשה בבית הכנסת, עם ייסודה של הילולה מקומית ייחודית, שנערכה במקום מדי שנה ביום השני של חג הפסח.

ההילולה המקומית – שבשל התרחשותה בימי חול המועד אין לה כמעט מקבילות באתרים אחרים – נערכה בבית הכנסת לאורך מאה השנים הבאות, וככל הנראה אפילו עד לאמצע המאה הכ'. תיאורים קצרים שלה פזורים בספרות העברית והגלילית בת הזמן, אם כי אלו אינם מפרטים על אודות מקורותיה של ההילולה או משמעותה.

במאמר קצר זה, אני מבקש לסקור את תיאוריה השונים של ההילולה הנשכחת, לעמוד על מאפייניה, ולהציע קשר אפשרי בינה לבין ראשית פעילותה בבית הכנסת של משפחת עבו, בשנות השלושים של המאה הי"ט. זאת, תוך שרטוט קשר אפשרי בין מסורת מקומית זו לבין ההילולה הנודעת בהרבה בל"ג בעומר, הנערכת במירון, ואשר משפחת עבו נטלה אף בה חלק משמעותי במיוחד. לצד זו תוצע אפשרות נוספת להבנת

שורשיה של המסורת, הקושרת בינה לבין ראשית הקהילה החסידית בצפת, וקיום "סעודת אסתר" ביום השני של חג הפסח.

מילות מפתח: צפת, מירון, בית כנסת, מסורת, אזכרה, פסח, הילולה, סעודת אסתר

מבוא

המרחב הגלילי הארץ-ישראלי היווה באלף וחמש מאות השנים האחרונות כר פורה להתפתחותן של מגוון מסורות קדושה יהודיות, מסוגים שונים. אלו נוצרו על רקע צרכים דתיים, קהילתיים, חברתיים ורוחניים משתנים של הקהילה היהודית הגלילית, ונסמכו על רכיבים גיאוגרפיים, היסטוריים ורוחניים במרחב. כפי שהראה אלחנן ריינר (ובעקבותיו גם אחרים), מסורות הקדושה היהודיות הגליליות נוצרו לעתים בזיקה למסורות מקומיות לא-יהודיות, והשתנו באופיין באופן ניכר, במעבר משלהי התקופה הממלוכית לראשית התקופה העות'מאנית.¹ זאת, תוך שהפולחן הנוהג בחלק ניכר מאתרי הקודש המסורתיים – כמו גם המשמעות המיוחסת לו – הופך פחות אישי-עממי, ויותר למדני ומיסטי.²

כמו בתרבויות ובתקופות אחרות, יצירתן של מסורות הקדושה הגליליות היהודיות – ושרטוטה המתמשך של מפת הקדושה היהודית המרחבית – סייעה בין השאר בביצור לכידותה וזהותה הקהילתית המשותפת לאוכלוסייה היהודית המקומית ולעולי הרגל; במתן ביטוי מוחשי לקשריה ההיסטוריים של הקהילה למרחב הגלילי; ובהנכחה מתחדשת של מוסכמות רוחניות ותרבותיות משתנות, ששיקפו את הכוחות החברתיים המובילים במרחב.³

- 1 על יצירתה של מפת הקדושה היהודית הגלילית בתקופות אלו, ראו בעיקר: א' ריינר, עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל, 1099-1517, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 217-271.
- 2 ב' הוס, "פולחן קברי הצדיקים בקבלת צפת", מחניים, 14 (תשס"ג), עמ' 123-134.
- 3 על משמעותם האוניברסלית וחוצת התרבויות של מקומות קדושים והפולחן המתרחש סביבם, ראו למשל: י' בילו, "פולחני קדושים ועליות למקומות קדושים כתופעה אוניברסלית", ר' גונן (עורכת), אל קברי צדיקים, ירושלים 1998, עמ' 11-25.

לאורך הדורות, התפתחו במרחב הגלילי מסורות קדושה גיאוגרפיות (בעלות רמת חשיבות משתנה), שנקשרו באתרים שזוהו מסיבה זו או אחרת (ובשלב זה או אחר) עם דמויות ואירועים מקראיים; עם מקום פעילותם או קבורתם של חכמי המשנה והתלמוד; עם פעילותם הרוחנית המיסטית של האר"י ותלמידיו, ועוד.⁴ מטבע הדברים, בשל מרכזיותה של העיר צפת בחיי היהודים בגליל לאורך התקופות, ובשל פעילותם בה של חכמי הקבלה בשלהי ימי הביניים ובראשית העת החדשה, חלקה במפת מסורות הקדושה הגליליות היה בולט במיוחד. זאת, הן באתרים שונים המצוינים בה עד היום, והן באתרים שצוינו בה בעבר, בידי אישים וקהלים שונים, ואשר נשתכחו ברבות השנים.⁵ חלק מן המסורות שרדו באופן זה או אחר במשך מאות רבות של שנים, בעוד שאחרות נעלמו עם הזמן – גם מפני שהצורך הקהילתי או הרוחני שהביא ליצירתן נעלם אף הוא. יתר על כן: בעוד שידיעותינו על אופן היווצרותן והתפתחותן של חלק מן המסורות הן עשירות ומגוונות, הרי שביחס למסורות אחרות, שנוצרו ונשכחו עם הזמן, אין בידינו מידע סדור באשר למועד היווצרותן או לסיבת היעלמותן. בחלק מאתרי הקודש היהודיים בגליל נהג סוג מסוים של פולחן יהודי לאורך כל השנה כולה. ואולם, בחלק מן האתרים שזוהו כקברי צדיקים, התרכז הפולחן בעיקר סביב יום פטירתו של הצדיק (על פי המסורת), שבה

להמחשה על השינויים שהתרחשו במשמעותם ובאופיים של המקומות הקדושים היהודיים בגליל, ראו למשל: ריינר (לעיל, הערה 1), עמ' 295-305. כן ראו: הוס, שם, עמ' 124-127.

4 על אופן היווצרותן של חלק ניכר מן המסורות היהודיות הגליליות – כמו גם על אופיין התוכני המורכב והמשתנה – ראו בהרחבה בכמה ממחקריו של אלחנן ריינר: א' ריינר, "בין יהושע לישוע: מסיפור מקראי למיתוס מקומי (פרק בעולמו הדתי של היהודי הגלילי)", ציון, סא, ג (תשנ"ו), עמ' 281-317; הנ"ל, "יהושע הוא רשב"י, חצור היא מירון: לטיפולוגיה של סיפור ייסוד גלילי (עוד פרק בעולמו הדתי של היהודי הגלילי)", תרביץ, פ, ב (תשע"ב), עמ' 179-218.

5 על מקומה הייחודי של צפת במפת מסורות הקדושה הגליליות, ראו למשל: י' פז, "מדוע זכתה העיר צפת? נופי הגליל העליון ותרומתם לגיבוש המסורת המיסטית של צפת", מחקרים חדשים של הגליל, א (תשס"ט), עמ' 3-21; ע' יסיף, "בשדות ובמדברות: על מרחב ומשמעות באגדות צפת", קתדרה, 116 (תשס"ה), עמ' 67-102. על אופיין של חלק ממסורות צפת בעשרות השנים האחרונות, ראו למשל: י' שבטיאל, "פולחן קברי צדיקים בצפת וסביבתה בימינו", א' שילר (עורך), מצפת לירושלים: ספר שושנה הלוי, ירושלים 2010, עמ' 203-214; י' בילו, שושביני הקדושים: חולמים, מרפאים וצדיקים בספר העירוני בישראל, חיפה תשס"ה, עמ' 61-115.

נערכה באתר "הילולה" המונית, שכללה על פי רוב תפילות, סעודה, הדלקת נרות ורכיבים פולחניים ותרבותיים נוספים.⁶ אזכור מוקדם של המנהג לציין כך את יום פטירתו של הצדיק, מצוי כבר בדבריו של רש"י, המצטט בדבריו את "תשובות הגאונים":

"ובתשובת הגאונים מצאתי כל הנך ריגלי דאמוראי, היינו יום שמת בו אדם גדול קובעים אותו לכבודו ומדי שנה בשנה כשמגיע אותו יום מתקבצים תלמידי חכמים מכל סביביו ובאים על קברו עם שאר העם להושיב ישיבה שם".⁷

בחלוף הדורות התפשט המנהג לערוך הילולות הן באשכנז, הן בצפון אפריקה והן בארצות המזרח, ובתוך כך גם בארץ ישראל, בייחוד במרחב הגלילי (כל זאת, בדומה למנהג ה"זיארה" המוסלמית, שפשט אף הוא במרחבים שונים). במסורת היהודית הצפון-אפריקאית, למשל, יום ההילולה נתפס כזמן שבו נוכחותו המיסטית של הנפטר מורגשת במיוחד באזור הקבר, ולפיכך מעניקה למשתתפים את ההזדמנות להעביר באמצעותו תפילות ובקשות שונות לבורא.⁸ מבחינה חברתית, הפכו ההילולות הגדולות למפגשים קהילתיים משמעותיים מאוד כשלעצמם, שהיוו במובנים רבים את אחד משיאיו של לוח השנה המקומי.

על רקע כל האמור, מאמר זה מבקש לבחון את הרקע ההיסטורי והקהילתי להיווצרותה של מסורת-הילולה צפתית מקומית, שהתקיימה מדי שנה ביום השני של חג הפסח, בבית הכנסת המכונה (מזה מאות שנים) בשם "הצדיק הלבן". ההילולה הייתה מוכרת בעיר – ברמות משתנות של

6 ההילולה הנודעת והמשמעותית מכול – וזו שאף נחקרה יותר מאחרות – היא זו המתקיימת מזה מאות שנים בציון קבר רבי שמעון בר יוחאי במירון, ואשר משכה אליה לאורך הדורות כמויות גדולות מאוד של משתתפים. על ראשיתן של מסורות מירון – ויצירתה המוקדמת של ההילולה במקום – ראו בעיקר: ריינר, יהושע הוא רשב"י (לעיל, הערה 4). כן ראו בקצרה: י' שורץ, "הילולת רבי שמעון בר יוחאי במירון", ר' גונן (עורכת), אל קברי צדיקים, ירושלים 1998, עמ' 47-61.

7 רש"י, תלמוד בבלי, יבמות, קכ"ב עמוד א.

8 בילו, שושביני הקדושים (לעיל, הערה 5), עמ' 33-35. כן ראו: הנ"ל, פולחן קדושים (לעיל, הערה 3), עמ' 13-14.

עוצמה – במשך כמאתיים שנה לפחות, עד אמצע המאה ה־כ'. בחינתה של המסורת – המתבססת בעיקרה על עיון במגוון מקורות כתובים מן המאה הי"ט, והצבתם בהקשר היסטורי-כרונולוגי ארוך ורחב יותר – תיעשה תוך התייחסות למקום ולזמן התרחשותה הייחודיים; לתקופה שבה נוצרה לראשונה; לאופיים של המקורות ההיסטוריים המתארים אותה; ולנסיבות הקהילתיות שהביאו להתפתחותה ולימים גם להיעלמותה. ההצעות הראשוניות שיוצגו לפענוח משמעותה של המסורת הנשכחת, עשויות לסייע הן בהבנתה כהתרחשות ייחודית, והן בחשיפת "שרשראות המסירה" בנות מאות השנים של מסורות מקומיות מעין זו.

בית הכנסת "הצדיק הלבן" וייסודו

בית הכנסת "הצדיק הלבן" – המכונה לעתים גם "בית הכנסת בנאה" או "בית הכנסת של ר' יוסי הבנאי" מצוי במורדות המערביים של הרובע היהודי בעיר, סמוך למדי לבית הקברות היהודי, והוא אחד מבתי הכנסת הפעילים העתיקים בעיר.

בית הכנסת נוסד ככל הנראה בשלהי המאה הט"ו או בראשית המאה הט"ז, ומתפלליו הראשונים היו יהודים ספרדים מיוצאי חבל ארגוניה. לדעת חוקרים שונים, בית כנסת זה הוא ככל הנראה בית הכנסת הספרדי שהוזכר בידי משה באסולה, בתיאורו את העיר בשנת 1522.⁹ בית הכנסת – ולעתים רק ציון הקבר המצוי בסמוך אליו, שהעניק לו לימים את כינויו – הוזכר במאות השנים הבאות במספר מקורות יהודיים נוספים, בהם האיגרת שכתב א"י סינגויניטי, מתלמידי ר' חיים בן עטר, באמצע המאה הי"ח:

"הראשון ראשון הקבור בתוך העיר בין החצרים, ר' יוסי הבנאי זלה"ה. היא חצר אחת גדולה ובתוך החצר בית, ובתוך הבית מצד ימין מצבת קבורת אדוננו רבי יוסי הבנאי עליו השלום. וישבנו שם

9 מ' באסולה, מסעות ארץ ישראל, בתוך: א' יערי (עורך), מסעות ארץ ישראל, רמת גן 1976, עמ' 138. לזיהויו של בית הכנסת "הצדיק הלבן" עם דבריו של באסולה ראו למשל: ע' דמת, "אתרים ומקומות בצפת", א' שילר וג' ברקאי (עורכים), צפת ואתריה, ירושלים תשס"ג, 155-157.

פנים בית הכנסת "הצדיק הלבן" מתוך ספרו של י. פינקרפלד,
"בתי כנסת בארץ ישראל" (ירושלים, תש"ו)

ולמדנו פרק אחד של גמרא ודלקנו נרות ועשינו סליחות ותחנונים
על שכינת רם ונישא ועל חברים כולם".¹⁰

כמה שנים מאוחר יותר תיאר את המקום גם שמחה בן יהושע מזלאזיץ,
שביקר בעיר בשנת 1764 והתייחס הן לציון הקבר והן לבית הכנסת הסמוך
אליו:

"בית תפילה יקרא לכל העמים, היא בהכ"נ של ר"י בנאה, ושם קבר
של רבי יוסף בנאה וספר תורה קבור במראשותיו. וקבור בעזרת
הנשים. וההמון קורין הבית הזה 'קבר צדיק', והוא בתוך העיר,
והשכנים מתנדבין לו שמן, ובכל ע"ש [ערב שבת] מדליקין על
קברו שמן".¹¹

הקרבה בין ציון הקבר – המצוי כיום בעזרת הנשים של בית הכנסת – לבין
הבניין העיקרי של בית הכנסת שנבנה ממערב לו, כמו גם תכנונו הכללי
של האתר, הביא את יעקב פינקרפלד להעלות את ההשערה שמבנה
הקבר הוא החלק העתיק שבאתר, בעוד שבית הכנסת נבנה רק בתקופה
מאוחרת יותר.¹² ואכן, חלק מהתיאורים מערבים אף הם בין מקום התפילה
לבין מקום הציון, וייתכן שבתקופות שונות השתנה מעט מקום התפילה
ביחס לציון הקבר עצמו. במקרה מאוחר אחד, לפחות, התייחס אחד
הכותבים – יחיאל מיכל פינס – לעצם קיומו של בית כנסת לצד קברו
של צדיק, תוך שהוא תוקף את התופעה (התמוהה בעיניו) במילים קשות:

"אבל קברו נמצא בבית הכנסת עצמו, לאמר בקובה קטנה שפתחה
פתוח אל בית הכנסת. ופעם בפעם אחר התפלה יגש כל אחד מבאי
הבית אל הקבר ויאציל לו מנשיקות פיהו. לא אכחד כי השערוריה

10 "אגרת אחד מן התלמידים לר' א"י סינגויניטי", בתוך: י' סטפנסקי וי' הרצברג, מקומות
קדושים וקברי צדיקים בגליל, תשפ"א, עמ' 20.

11 "מסעות ר' שמחה בן ר' יהושע מזאלאזיץ", א' יערי (עורך), מסעות ארץ ישראל,
גבעתיים 1976, עמ' 413.

12 י' פינקרפלד, בתי הכנסיות בארץ ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' מא-מב.

ההיא הבהילתני, מי פלל כזאת, מי שמע כאלה? כי מקום קבר, יהיה מי שיהיה, יהיה לבית כנסת? הגם זה לא מדרכי האמורי הוא? ולא עוד אלא מי התיר לכהנים להכנס בבית הזה [...] הגם להצדיק את התועבה הזו יביאו לנו הנקרנים מאמרים משובשים מן הזוהר להסמך עליהם?¹³.

כמו תאריך ייסודו המדויק של בית הכנסת, גם זהותו של "הצדיק הלבן" הקבור במקום (ושבית הכנסת נושא את שמו) אינה ברורה כל צורכה. לאורך השנים, היה מי שביקש לזהותו עם ר' יוסף סרגוסי, מראשוני גולי ספרד שהתיישב בצפת – ושהיה ממנהיגי הקהילה הספרדית הצעירה בעיר – בשלהי המאה ה"ט" או בראשית המאה ה"ז.¹⁴ מקורות אחרים מייחסים את הקבר לאחד משני חכמים שפעלו בארץ ישראל בתקופות קדומות בהרבה: ר' בנאה, אמורא ארץ-ישראל מן המאה השלישית, שנודע בין השאר בהיותו מציין מערות קבורה וסימונן, לצורכי שמירה על הלכות טומאה וטהרה;¹⁵ ואבא יוסי הבנאי, שהוזכר פעם אחת, במדרש שמות רבה, בדיון הנוגע לאופן בריאת העולם בידי האל.¹⁶

כינויו הייחודי של בית הכנסת, "הצדיק הלבן", מקורו באגדה עממית על אודות אחד מתלמידי החכמים של צפת, שבכדי להתמודד עם גזירה שנגזרה על הקהילה המקומית מטעם אחד ממושלי העיר, הצליח באורח פלא להפוך תרנגולים שחורים ללבנים, וכך הציל את יהודי העיר. בחלק מן המקרים, לפחות, מיוחס מופת זה אף הוא לר' יוסף סרגוסי, שזוהה כאמור גם עם ציון הקבר ועם בית הכנסת שבמקום.¹⁷

בניגוד לקורותיו המוקדמות, או לאופן קביעת שמו העממי, הרי שמאז

- 13 י"מ פינס, כתבי יחיאל מיכל פינס, תל אביב תרצ"ד-תרצ"ט, עמ' 30.
- 14 דמתי, אתרים ומקומות בצפת (לעיל, הערה 9), עמ' 155.
- 15 תלמוד בבלי, בבא בתרא, נ"ח ע"א. על דמותו של ר' בנאה ראו למשל: י' היימן, תולדות תנאים ואמוראים, לונדון תר"ע, עמ' 280-281; מ' מרגליות (עורך), אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים, תל אביב תשי"ט, עמ' 138-139.
- 16 שמות רבה, בא, פרשה י"ג, א. על דמותו של חכם זה, הנזכר רק פעם אחת במקורות הקדומים, ראו: א' שנאן (עורך), מדרש שמות-רבה: פרשות א-יד: יוצא לאור על-פי כתב-יד שבירושלים ובצדו חילופי-נוסחאות, תל אביב תשמ"ד, עמ' 254.
- 17 מסעות ר' שמחה מזאלאזיץ' (לעיל, הערה 11), עמ' 413. לימים, התגלגל זיהוי זה של "הצדיק הלבן" עם ר' יוסף סרגוסי, גם לספרות הילדים החרדית הפופולרית

אמצע המאה הי"ח מצויות בידינו עדויות רציפות למדי על פעילותו של בית הכנסת, ועל המקום הייחודי שנודע לו בתרבותם העממית של יהודי העיר – בייחוד הספרדים והמזרחיים. בהקשר זה, אחת המסורות המקומיות שחלק ניכר מן הכותבים מזכירים היא ציון הילולת הצדיק הקבור במקום ביום השני של חג הפסח (יומו הראשון של חול המועד). בשורשיה ובמשמעותה של מסורת זו – שכיום כמעט ונשכחה מלב – נעסוק בחלקיו הבאים של המאמר.

תיאורי ההילולה במאה הי"ט

המקורות הכתובים המזכירים במפורש את הילולת היום השני של חג הפסח בבית הכנסת "הצדיק הלבן", כולם בני המאה הי"ט – מראשיתה ועד סופה – ומסתבר שבתקופה זו התקיימה ההילולה מדי שנה ובאופן רציף. הראשון שהזכיר את קיומה של המסורת היה יוסף בן שבתאי מאנספעלד מקאליש, שבמכתב מצפת בשנת 1836 תיאר בקצרה את האירוע ואת מקום התרחשותו:

"יום א' דחול המועד פסח אצלנו (אצלכם בחוץ לארץ הוא יום שני של פסח) חל יום ההילולא של ר' יוסף בנאי. קברו נמצא בבית אחד בתוך העיר. בבתים הרבה כאן אי אפשר לדור, מפני שבתוכם קברי התנאים וצדיקים".¹⁸

שנים ספורות אחריו הזכיר את ההילולא גם מנחם מנדל מקאמיניץ (1800-1873), שעלה ארצה מליטא בשנת תרצ"ג והתיישב עם משפחתו למשך שנים אחדות בצפת, כאיש הכולל האשכנזי הפרושי בעיר.¹⁹ בספרו

(ראו למשל: ב' קנובלוביץ, "התרנגולים הלבנים", מסיפורי צדיקים, לוד וקריית גת תש"ם-תשנ"ה, כרך 57).

18 בתוך: י"ד בית-הלוי, תולדות יהודי קאליש, תל אביב תשכ"א, עמ' 322. יש לציין כי האיגרת נכתבה במקור ביידיש, ותורגמה לעברית בידי עורך הספר.

19 על דמותו של קאמיניץ ראו: מ"מ מקמניץ, קורות העתים, בצירוף מבוא הערות ונספחות על ידי ג' קרסל, ירושלים תש"ו, עמ' יט-כד.

"קורות העתים", שראה אור לראשונה בוילנה בשנת 1840 (בשעה שהמחבר שהה אף הוא בחו"ל), מוזכר במילים בודדות הן בית הכנסת הייחודי – שבתוכו מצויה גם מצבת קבורה – והן ההילולה השנתית הנערכת בו. זאת, מבלי להוסיף מידע על מקורו של המנהג או על משמעותו, ותוך עירוב בין שתי מסורות שונות על זהותו של החכם הקבור בבית הכנסת: "יום שני של פסח עושים הילולא על קבר ר' בנאה ומקומו יבואר לקמן [...] בתוך העיר עצמה הוא קבר ר' בנאי שהי' מציין המערות".²⁰

ארבע שנים מאוחר יותר דווח על בית הכנסת – ועל המנהג הייחודי המתרחש בו – גם בספרו של ר' חיים הלוי הורוויץ (נפטר תקצ"ג?), בספרו "חבת ירושלים", שהוקדש ל"ארצנו הקדושה לגבולותיה, עריה וכפריה, ימיה ונהרותיה [...] וכל מקומות הקדושים וקברות הצדיקים, מערות, וכוכין, מתנאים ואמוראים":

"בבית הכנסת של אראגוניזו [יוצאי אראגון – ר"ג] בעזרת הנשים, מערה בנויה קבורת רבי יוסי הבנאי ע"ה [...] והנה יש על קברו ציון ופרוכת פרוסה לפניו, ובכל שנה ביום א' דפסח הולכים לשם נשים וטף ושמחים ומדליקין שמן ומתפללים על כל טוב נצח כיר"א [כן יהי רצון אמן]."²¹

אמנם, ספרו של הורוויץ ראה אור רק בשנת תר"ד (1844), שעה שמחברו כבר לא היה בין החיים, ואולם הוא נכתב לפחות כעשר שנים קודם לכן (ולפיכך הינו העדות המוקדמת ביותר לקיומה של ההילולה). בין כך ובין כך, הורוויץ אף הוא אינו מנמק את קביעת האירוע בתאריך זה דווקא, ואפילו אינו מזכיר מפורשות את עצם היותה של ההתרחשות "הילולה", המוקדשת לדמותו של הצדיק הקבור במקום והמתייחסת לתאריך פטירתו. מאידך, הוא מעניק מעט יותר מידע על אופייה התוכני והפולקלוריסטי, וקובע כי היא נערכת דווקא ביום הראשון של חג הפסח, ולא ביום השני (על הבדלים אלו שבין התיאורים השונים נעמוד להלן).

20 מ"מ מקאמיניץ, קורות העתים, וילנא ת"ר, עמ' י'.
 21 ח"ה הורוויץ, חבת ירושלים, ירושלים תר"ד, עמ' עח.

התיאור הבא המצוי בידינו על אודות מסורת זו, נכלל בספרו של אברהם מנחם מנדל מור (1815-1863), "מבשרת ציון" ("כולל תכונת כל ארץ ישראל הקדושה, כאשר הם עתה, וכל מחמדיהם אשר היו להם מימי קדם, וקברי כל הקדושים אשר בעפרה ישכנו"), שהודפס לראשונה בשנת תרמ"א:

"בתוך העיר יש קבר ר' יוסף בנאה [...] ועליו ציון ופרוכת פרוסה לפניו, ובכל יום ראשון של פסח מתאספים שם רבים מישראל ומדליקים שמן ושופכים שיח לה' איש איש כאות נפשו".²²

מור מפרט מעט יותר בנוגע לאופייה של ההתרחשות במקום – שכללה בעיקר תפילה והדלקת שמן – וקובע אף הוא שמועדה היה ביומו הראשון של הפסח, ולא ביום השני של החג. ייתכן אפילו שתיאורו מבוסס במפורש על תיאורו המוקדם יותר של הורוויץ, אם כי הרושם המתקבל הוא שהוא מתאר דברים שראה (או לפחות שמע) בעצמו.

התיאור הכתוב האחרון של ההתרחשות השנתית בבית הכנסת – אף הוא מן המאה הי"ט – הופיע בספרו של אברהם משה לונץ, "מורה דרך בארץ ישראל וסוריה", שהופיע לראשונה בשנת תרנ"ג:

"אחרי לכתו דרך רחובות אחדים, יבוא לפני בהכ"נ של ר' יוסף הבנאי, וההמון יקרא לו כניסת צדיק. בהכ"נ הזה גדול ובכל יום יתפללו בו ובצדו המזרחי חדר קטן אשר בו עומד ציון קבר ר' יוסף הנז', והוא מכוסה בפרוכת יקרה, ומוקף בלוחות עץ, ומעליו דולקת מנורת שמן זית תמיד, וביום א' של פסח ילכו כל יושבי צפת ללמוד ולהשתטח על הקבר הזה, וידליקו נרות רבות לעילוי נשמתו, והמון האשכנזים יקראו לו 'צדיק הלבן'".²³

כמו קמיניץ, לונץ אף הוא מציין במפורש כי האירוע בבית הכנסת מתרחש לעילוי נשמתו של הצדיק הקבור בבית הכנסת – ומכאן שהיא מהווה

22 אמ"מ מאהר, מבשרת ציון, יוזעפאף תרמ"א, עמ' 11.

23 א"מ לונץ, מורה דרך בארץ ישראל וסוריה, ירושלים תרנ"ג, עמ' 246.

הילולה של ממש. יתיר על כן: הוא אף מזכיר בדרך אגב את הקהילה האשכנזית ואת יחסה לבית הכנסת (פרט בלתי מחויב, לכאורה, אך העשוי להיות בעל משמעות, כפי שנראה בהמשך הדברים). סמוך למועד פרסומה של עדותו האחרונה של לונץ, הוזכרו הדברים בקצרה גם בספרו של שלום בן יצחק בכא"ש, בספרו "בונה ירושלים", שראה אור באלג'יר בשנת 1892, ושלפיו "בא' לפסח יבקרו יוסף בנאי".²⁴

אמנם, אין ספק כי ישנו פער של ממש בין תיאורים נקודתיים ולאקוניים למדי אלו, לבין תיאורים מקבילים על אודות ההילולות המרכזיות והמשמעותיות יותר, שנערכו במירון ובאתרים אחרים באותה תקופה עצמה. זאת, בעיקר מבחינת מספרם המשוער של המשתתפים באירועים השונים. עם זאת, כמה מן התיאורים שהובאו מציינים מפורשות כי המדובר בהילולה, וחלק מהרכיבים הפולחניים המוזכרים בהם – דוגמת הדלקת הנרות, שפיכת השמן והתפילה בציבור – מעידים כי אכן הייתה זו הילולה לכל דבר, גם אם מצומצמת בהיקפה, ורק בזעיר אנפין.

מניתוח המקורות השונים עולה, כי המסורת שהתקיימה בבית הכנסת נהגה ברציפות לפחות במשך כשבעים שנה, וייתכן שאף מעבר לכך – אם כי זו לא זכתה לתיאורים נוספים בכתב. בהקשר זה יצוין עוד, כי בתיאוריהם של נוסעים ומבקרים נוצרים על אודות צפת במאה הי"ט, אין אזכור למנהג זה בבית הכנסת בנאה, אם כי בתיאורו של ג'ון לוי סטיבנס, שביקר בצפת בשנת 1835, מופיע תיאור של מנהג ייחודי אחר ולא-מוכר הנוגע לחג הפסח, והוא ציון היום האחרון של החג בקרב יהודי העיר בישיבה בבגדיהם הטובים ("והנשים בתכשיטיהן") על גגות בתיהם, במשך מספר שעות.²⁵ גם כעשרה ראיונות בעל פה שקיימתי עם תושבים ותיקים בצפת בשנותיים האחרונות – בכללם מתפללי בית הכנסת "הצדיק הלבן" הוותיקים, הזוכרים את פעילותו בשבעים השנים האחרונות – לא זכרו מרבית המרואיינים את קיומו של המנהג, ורק בני משפחה אחת (שבאבו), שזכרה את בית הכנסת

24 ש' בכאש, בונה ירושלים, אלג'יר 1892.

25 מ' איש-שלום, "ידיעות על צפת בספריהם של נוסעים נוצרים", י' בן-צבי ומ' בניהו (עורכים), ספר צפת, ירושלים תשכ"ד, עמ' ריז.

משנות החמישים של המאה הכ', הזכירו את קיומה של ההילולה בבית הכנסת בפסח – אם כי במתכונת מצומצמת וצנועה במיוחד, ככל הנראה.²⁶ חוסר הבהירות הנוגע למועד עריכת ההילולה – האם חל ביום הראשון של פסח או ביומו השני של החג – אפשר שניתן ליישבו ולקבוע כי הכותבים כולם מכוונים לאותו הזמן, במוצאי יום החג הראשון של פסח, שהוא ליל החג השני (וראשיתם של ימי חול המועד). זאת, בראש ובראשונה על סמך העדות המוקדמת ביותר, של יוסף מאנספעלד, שקובע באופן מפורש וברור שהדברים התרחשו בחול המועד (שהוא יו"ט שני של חג הפסח בחו"ל). מעבר לכך, סביר מאוד שגם הילולה זו – כמו רבות אחרות הכוללות הדלקת אש (ובמקרה זה נרות) – החלה בשעות הלילה. היות שאין להניח שהדבר התרחש בליל החג הראשון (היינו ליל הסדר!), או במהלך יומו הראשון של החג, המוגדר כיום טוב והאסור בעשיית מלאכה (ועל אחת כמה וכמה בהדלקת נרות שלא באמצעות "העברה מאש לאש"), מסתבר שהעדויות כולן מכוונות לליל היום השני של פסח, שהוא היום הראשון של חול המועד. כפי שנראה בהמשך, ההכרעה בדבר מועד מדויק זה עשויה לסייע לנו בניסיון לעמוד על מקורה של המסורת ועל משמעותה.²⁷

אגב העיסוק במועד ההילולה המדויק, דומה שיש לציין עוד שעצם העלייה לקברי אבות וציון יום פטירתם במהלך חודש ניסן – ועל אחת כמה וכמה קיום תענית במהלך חודש זה – שנוי במחלוקת בהלכה, וחלק ניכר מן הפוסקים פסקו כי אין לנהוג כל מנהגי אבלות בחודש זה.²⁸ עם זאת, ייתכן שבמקרה מעין זה, שבו העלייה היא אל קברו של צדיק ולא אל קבריהם של בני משפחה קרובים – ממילא אופייה של ההילולה היה שונה ואפילו שמח, כפי שעולה מן התיאורים השונים, וכך ייתכן שהמנהג לעורכה בתאריך זה התקבל בציבור, חרף העובדה שמדובר בעיצומם של ימי חול המועד. עוד יש להציע כי העובדה שההילולה התרחשה בציון קבר המצוי

26 ריאיון עם בני משפחת שבאבו, ניסן תש"פ.

27 בדומה להצעה זו הכריע אף גליס, על בסיס המקורות השונים, כי מועדה של ההילולה היה ביום השני של פסח ולא ביומו הראשון של החג (ראו: י' גליס, מנהגי ארץ ישראל, ירושלים תשכ"ח, עמ' קלה).

28 ראו למשל: שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תכ"ט, סעיף ב, וכן במפרשים ובפוסקים – בהם הרמ"א, המגן אברהם והט"ז – שהתייחסו לדבריו שם. לשיטה שונה ראו למשל: י"מ טוקצינסקי, גשר החיים, ירושלים תש"ז, עמ' שז, ובמקורות שם.

בבית כנסת – ולא בבית הקברות – בידלה אותה אף היא מאירועים דומים המתרחשים בבתי קברות, ואשר אכן אינם נערכים במהלך כל ימי החג.²⁹

אשכנזים וספרדים, הילולה וסעודה: שתי השערות על מקורה של המסורת

הניסיון לעמוד על הנסיבות שהביאו להיווצרותה של המסורת הצפתית הנשכחת לצד קברו של "הצדיק הלבן" – כמו גם על התקופה המדויקת שבה נערכה לראשונה – אינו פשוט. זאת, בעיקר מאחר שהמקורות המתייחסים אליה הינם מעטים יחסית, ושאינם מפרטים רבות על אופייה ועל רכיביה. עם זאת, עיון נקודתי בקורותיו של בית הכנסת עצמו בתקופות השונות, עשוי לסייע בניסוח שתי השערות שונות על מועד היווצרותה הראשונית של המסורת, כמו גם על משמעותה המקורית.

כאמור, העדויות הראשונות המצויות בידינו על ההילולה נכתבו באמצע העשור הרביעי של המאה הי"ט. שנים אחדות קודם לכן, הגיעו לבית הכנסת בני משפחת עבו, והחלו להתפלל בו בקביעות. יתר על כן: על פי המסורת המשפחתית – המגובה אף במסמכים שונים – בשנת 1833 העניקו יהודי צפת לרב שמואל עבו, אבי המשפחה, ספר תורה, שהופקד על ידו מאז ואילך באותו בית כנסת עצמו. החל משנה זו ואילך, נוהגת המשפחה להוביל ברוב עם את ספר התורה (שהוחלף לימים באחר) מבית הכנסת "הצדיק הלבן" לקבר רשב"י במירון, באירוע שנחשב עד היום לראשיתן של החגיגות השנתיות באתר.³⁰ על רקע הסמיכות בזמן בין ראשיתן של שתי המסורות – הולכת ספר התורה מבית הכנסת

29 אמנם, מנהגים עממיים נוטים לא אחת לחרוג מן המסורת הקאנונית המחייבת – לעתים אפילו זו ההלכתית – ובכל זאת דומה שקיומה (החריג, ללא ספק!) של הילולת-קבר בעצם ימי חול המועד זקקה הסבר ייחודי זה או אחר.

30 לתיאור מפורט של ראשית פעילותה של משפחת עבו בצפת – ובכלל זאת ייסוד התהלוכה השנתית מבית הכנסת למירון בשנים אלו – ראו: י' שרביט, "צפת בגליל במאה התשע עשרה, על פי התכתובת הקונסולרית של משפחת עבו", קתדרה, 108 (יולי 2003), עמ' 75-104 (ובייחוד עמ' 92). כן ראו בקצרה: שורץ, הילולת רבי שמעון בר יוחאי (לעיל, הערה 6). על הקשר שבין משפחת עבו לבית הכנסת, מעידה גם כתובת הקדשה הקבועה בו עד היום, והמנציחה את דמותם של אחדים מבני המשפחה שסייעו לבית הכנסת לאורך השנים.

למירון משנת 1833, וראשית הדיווחים על קיומה של ההילולה שנים אחדות לאחר מכן (ולפי תאריך כתיבת תיאורו של ח"ה הורוויץ, שנפטר בתקצ"ג/1833, אולי אפילו באותה השנה עצמה!) – ניתן להציע כי האירוע השנתי שהתרחש בבית הכנסת בפסח נוצר אף הוא סמוך לזמן התיישבותה של משפחת עבו במקום, כמעין "הילולת פתיחה" של ימי ספירת העומר, ששיאם בל"ג בעומר, עם הולכת ספר התורה למירון וההילולה המרכזית על קברו של רשב"י. באופן זה ליוו את ימי הספירה, בראשיתם ובשיאם, שתי הילולות שונות, שהראשונה שבהן נערכה בבית הכנסת עצמו וציינה את ראשיתה של התקופה, והשנייה החלה בבית הכנסת והובילה ממנו למירון, וציינה את שיאה של התקופה ואת סיום מנהגי האבלות הנוהגים בה. ואכן, שלא במפתיע, גם ההילולה בראשית ימי הספירה כללה רכיבים מוכרים של הדלקת אש ושל מים ושמן, כמו ההילולה המרכזית (ולמעשה, כמו הילולות יהודיות מסורתיות באשר הן).³¹

על פי השערה זו, ייתכן שעד מהרה הוצמד ל"הילולת הפתיחה" של ימי הספירה גם תאריך פטירתו המשוער של הצדיק הקבור בבית הכנסת שבו שמור ספר התורה – ושבו התפללה משפחת עבו. בתקופות מאוחרות עוד יותר נשכח המנהג ונזנח, אולי גם בהחווירו יותר ויותר ביחס להילולה המרכזית המתרחשת בל"ג בעומר, והתופסת בהדרגה מקום משמעותי במיוחד בלוח השנה היהודי הארץ ישראלי.

הצעה אחרת הנוגעת לשורשיו ולמועד היווצרותו של האירוע השנתי שנערך בבית הכנסת, נוגעת לקורותיו של המקום בתקופות קדומות יותר, ולקשר בינו לבין קהילת האשכנזים הקטנה שפעלה בצפת במאה ה-18. על פי עדותו של שמחה בן יהושע מזלאזיץ, שביקר בצפת בשנת 1764, באותה התקופה קיבלו הוא וחבריו את הרשות להתפלל "כמנהג האשכנזים" בבית הכנסת "הצדיק הלבן". זאת, ככל הנראה מאחר שבאותה התקופה לא היו עוד בתי כנסת אשכנזיים בעיר:

31 על מקומם ומשמעותם של רכיבים אלו בהילולה היהודית לדורותיה, ראו למשל: ר' גונן "תפילה וצדקה, אש ומים: מנהגים על קבר הצדיק", הנ"ל, אל קברי צדיקים, שם, עמ' 87-104.

"והוא בתוך העיר, והשכנים מתנדבין לו שמן, ובכל ע"ש [ערב שבת]
מדליקין על קברו שמן, ותחלת בואנו נתנו לנו בהכ"נ [בית הכנסת]
הנ"ל להתפלל כמנהג אשכנזים".³²

אמנם, על פי אותה עדות, המניין האשכנזי שפעל במקום פורק לאחר זמן
מה – גם אם אין לדעת כמה זמן בדיוק – ואולם בעשרות השנים הבאות
ככל הנראה טרם נבנה בית כנסת אשכנזי נוסף בעיר, וייתכן שבית הכנסת
"הצדיק הלבן" המשיך להיות מזוהה, ולו בלית ברירה, עם ניצניה של
הקהילה האשכנזית בעיר.³³ אם אכן כך היה, ייתכן ומקורה של ההילולה
הנערכת במקום בלילה השני של פסח, מקורה דווקא במנהג אשכנזי-חסידי.
מאז ראשית המאה ה"ז החל נפוץ בעולם האשכנזי – ולאחר מכן בעיקר
בעולם החסידי – המנהג לציין את היום השני של פסח בסעודה מעט גדולה
מן הרגיל ביתר ימות החג. זאת, לציון הצום שצמח אסתר המלכה בשושן, לפני
כניסתה לארמון המלך אחשוורוש, ולזכר הנס של גאולת היהודים בכל מדינות
המלך, שהחל על פי חז"ל באותו התאריך עצמו. מנהג זה נודע עם השנים
בשם "סעודת אסתר", וברבות הימים הגיע, מטבע הדברים, גם לקהילות
האשכנזיות והחסידיות בארץ ישראל.³⁴ כפי שהראתה יעל לויין במחקרה על
מנהגי סעודה זו, מרבית הפוסקים וספרי המנהגים מזכירים שיש לקיימה ביום
השני של החג, בעוד שאחדים הזכירו את קיומו של המנהג דווקא בלילה השני
של פסח – באותו הזמן שבו נערכה ההילולה בבית הכנסת "הצדיק הלבן".³⁵
אמנם, אין לדעת מתי לראשונה הונהגה "סעודת אסתר" בצפת, והמקורות
המוכרים לנו על מנהגי הקהילה האשכנזית בעיר אינם מזכירים אותה במפורש.
מאידך, יש לציין כי הראשון שהזכירה בספרו ושניסה להפיצה, היה ר' ישעיהו

32 מסעות ר' שמחה מזאלאזיץ' (לעיל, הערה 11), עמ' 413.

33 עוד על מקומות התפילה של ראשוני האשכנזים בצפת, משלהי המאה ה"ח ואילך,
ראו: י' סטפנסקי, שדה התפוחים הקדושים: בית הכנסת האר"י האשכנזי בצפת,
צפת 2010, עמ' 37-39; הנ"ל, "בתי כנסת אשכנזיים בצפת במאה השמונה עשרה
והתשע עשרה – מחקר ראשוני", על אתר, י"ט (כסלו תשע"ז), עמ' 57-90 (בייחוד
עמ' 57-60).

34 על שורשיו ותפוצתו של המנהג ראו: י' לויין, "סעודת אסתר", מועד: שנתון למדעי
היהדות, ט"ו (תשס"ה), עמ' 94-109.

35 שם, עמ' 105-106.

הלוי הורוויץ (השל"ה), שהתגורר בעצמו בצפת במשך שני פרקי זמן שונים בעשור השלישי של המאה הי"ז (אם כי אין לדעת היכן בדיוק התפלל).³⁶ ייתכן, אם כן, כי במקורה הייתה ההילולה הצפתית הנשכחת למעשה מסורת אשכנזית-חסידי, של ציון ליל היום השני של חג הפסח באמצעות "סעודת אסתר". זו נערכה במשך תקופה מסוימת בבית הכנסת שבו התפללה הקהילה האשכנזית המוקדמת בעיר, אך לאחר כמה עשרות שנים – עם נטישתם של האשכנזים את המקום, והפיכתו של בית הכנסת מחדש לבית כנסת ספרדי, שינתה את אופייה, והייתה להילולה ספרדית מקובלת, המציינת את יום פטירתו של הצדיק הקבור במקום. אם אכן כך היה, ברור מדוע אין כל אזכורים על אודות ההילולה לפני ראשית המאה הי"ט, שהיא התקופה שבמהלכה הפך האירוע מאשכנזי-חסידי ("סעודת אסתר") לספרדי-מקומי (הילולת צדיק). יתר על כן: אולי מחמת שורשיה העמומים-למדי של המסורת המקומית, לא הפכה זו לאירוע המוני ורב-משתתפים, וחרף העובדה כי היו שנהגו לקיימה במשך כמאה שנים, הרי שהאירוע כולו הצטמצם בהדרגה לכדי היקף צנוע מאוד, עד שנעלם לחלוטין סביב אמצע המאה הכ' (כפי שהעידו בעל-פה בני משפחת שבאבו, שהם האחרונים הזוכרים אותה).

דיון

חוסר הבהירות בנוגע לרקע שעל בסיסו נוצרה ועוצבה ההילולה השנתית בחג הפסח בבית הכנסת "הצדיק הלבן" – כמו גם זה הנוגע לנסיבות שכחתה – אינו מפתיע: הוא מאפיין מסורות עממיות רבות במרחב הגלילי, בכללן אלו הנוגעות להתקדשותם של אתרים ובתי כנסת שונים בצפת ובסביבתה, במאות השנים האחרונות.³⁷ כאירועים קהילתיים שצמחו לא

36 על קורותיו של השל"ה בשנותיו בארץ – ובכלל זאת חוסר הבהירות אודות פרקי הזמן המדויקים שבהם שהה בצפת – ראו למשל: ק' כהנא, "השל"ה ויחסו לארץ ישראל", המעין, נ"ז, א (תשע"ז), עמ' 6-26 (בייחוד עמ' 12-15). כאמור, בניגוד למסורת הטבריינית על מקום תפילתו של השל"ה בעיר, הרי שבצפת (במפתיע, יש לציין) אין כל מסורת מקומית על בית הכנסת שבו נהג להתפלל בשנים שבהן התגורר במקום.

37 לנושא זה בהקשר לבתי הכנסת בצפת הנושאים את שמו של האר"י, ראו למשל: ר' גפני, "חזיון מן השמים", סגולה, 114 (תש"ף), עמ' 20-29.

מתוך הקאנון ההלכתי או המנהגי המנוסח והמוכר, אלא כביטוי של צרכיה, זהותה וזיכרונה המשותף של הקהילה עצמה, לא בכל המקרים נוסחה הנמקה ברורה על אודות משמעותו של האירוע, אופיו או מרכיביו, ולעתים לא תועדו כלל צעדיו הראשונים. כך גם בכל הנוגע להיעלמותם של מנהגים מעין אלו בחלוף השנים: הדבר לא בהכרח התרחש לאחר דיון או התלבטות קהילתית סדורה, אלא באופן הדרגתי וטבעי, משעה שהצורך הקהילתי שעליו הושתת המנהג במקור, נעלם ונשכח כשלעצמו.

יתר על כן: לנוכח השינויים שהתרחשו במבנה העדתי וברכיבים החברתיים של הקהילה היהודית הצפתית במאות השנים האחרונות, אין זה מפתיע לגלות כי מנהגים ואתרים מסוימים התקדשו רק לתקופתם, ושבנו ונעלמו מן התודעה הציבורית עם שינוי אופייה של הקהילה המקומית, צרכיה ומאפייניה הרוחניים והתרבותיים. עם זאת, ואולי דווקא בשל כך, דומה שמחקר מעמיק יותר על אודות מנהגים קצרי ימים מעין אלו, עשוי לשפוך אור על פרקים נשכחים בקורותיה של הקהילה, שלעתים אין כל עדויות נוספות הנוגעות להם.

רשימת מקורות

- מ' איש-שלום, "ידיעות על צפת בספריהם של נוסעים נוצרים", י' בן-צבי ומ' בניהו (עורכים), ספר צפת, ירושלים תשכ"ד, עמ' קצט-רכח.
- י' בילו, "פולחני קדושים ועליות למקומות קדושים כתופעה אוניברסלית", ר' גונן (עורכת), אל קברי צדיקים, ירושלים 1998, עמ' 11-25.
- י' בילו, שושביני הקדושים: חולמים, מרפאים וצדיקים בספר העירוני בישראל, חיפה תשס"ה, עמ' 61-115.
- י"ד בית-הלוי, תולדות יהודי קאליש, תל אביב תשכ"א.
- ש' בכאש, בונה ירושלים, אלג'יר 1892.
- ר' גונן "תפילה וצדקה, אש ומים: מנהגים על קבר הצדיק", הנ"ל, אל קברי צדיקים, ירושלים 1998, עמ' 87-104.
- י' גליס, מנהגי ארץ ישראל, ירושלים תשכ"ח.
- ר' גפני, "חזיון מן השמים", סגולה, 114 (תש"ף), עמ' 20-29.
- ע' דמתי, "אתרים ומקומות בצפת", א' שילר וג' ברקאי (עורכים), צפת ואתריה, ירושלים תשס"ג, עמ' 155-157.
- ב' הוס, "פולחן קברי הצדיקים בקבלת צפת", מחניים, 14 (תשס"ג), עמ' 123-134.
- ח"ה הורוויץ, חבת ירושלים, ירושלים תר"ד.

- י' היימן, תולדות תנאים ואמוראים, לונדון תר"ע.
 י"מ טוקצינסקי, גשר החיים, ירושלים תש"ז.
 א' יערי (עורך), מסעות ארץ ישראל, רמת גן 1976.
 ע' יסיף, "בשדות ובמדברות: על מרחב ומשמעות באגדות צפת", קתדרה, 116 (תשס"ה), עמ' 67-102.
 ק' כהנא, "השל"ה ויחסו לארץ ישראל", המעין, נ"ז, א (תשע"ז), עמ' 6-26.
 י' לוי, "סעודת אסתר", מועד: שנתון למדעי היהדות, ט"ו (תשס"ה), עמ' 94-109.
 א"מ לונץ, מורה דרך בארץ ישראל וסוריה, ירושלים תרנ"ג.
 אמ"מ מאהר, מבשרת ציון, יוזעפאף תרמ"א.
 מ' מרגליות (עורך), אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים, תל אביב תשי"ט.
 י' סטפנסקי, שדה התפוחים הקדושים: בית הכנסת האר"י האשכנזי בצפת, צפת 2010.
 י' סטפנסקי, "בתי כנסת אשכנזיים בצפת במאה השמונה עשרה והתשע עשרה – מחקר ראשוני", על אתר, י"ט (כסלו תשע"ז), עמ' 57-90.
 י' סטפנסקי וי' הרצברג, מקומות קדושים וקברי צדיקים בגליל, תשפ"א.
 י' פז, "מדוע זכתה העיר צפת? נופי הגליל העליון ותרומתם לגיבוש המסורת המיסטית של צפת", מחקרים חדשים של הגליל, א (תשס"ט), עמ' 3-21.
 י"מ פינס, כתבי יחיאל מיכל פינס, תל אביב תרצ"ד-תרצ"ט.
 י' פינקרפלד, בתי הכנסיות בארץ ישראל, ירושלים תש"ו.
 מ"מ קמניץ, קורות העתים, בצירוף מבוא הערות ונספחות על ידי ג' קרסל, ירושלים תש"ו.
 ב' קנובלוביץ, "התרנגולים הלבנים", מסיפורי צדיקים, לוד וקריית גת תש"ם-תשנ"ה, כרך 57.
 א' ריינר, "בין יהושע לישוע: מסיפור מקראי למיתוס מקומי (פרק בעולמו הדתי של היהודי הגלילי)", ציון, סא, ג (תשנ"ו), עמ' 281-317.
 א' ריינר, "יהושע הוא רשב", חצור היא מירון: לטיפולוגיה של סיפור ייסוד גלילי (עוד פרק בעולמו הדתי של היהודי הגלילי)", תרביץ, פ, ב (תשע"ב), עמ' 179-218.
 א' ריינר, עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל, 1099-1517, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשמ"ח.
 י' שבטיאל, "פולחן קברי צדיקים בצפת וסביבתה בימינו", א' שילר (עורך), מצפת לירושלים: ספר שושנה הלוי, ירושלים 2010, עמ' 203-214.
 י' שורץ, "הילולת רבי שמעון בר יוחאי במירון", ר' גונן (עורכת), אל קברי צדיקים, ירושלים 1998, עמ' 47-61.
 א' שנאן (עורך), מדרש שמות-רבה: פרשות א-יד: יוצא לאור על-פי כתב-יד שבירושלים ובצדו חילופי-נוסחאות, תל אביב תשמ"ד.
 י' שרביט, "צרפת בגליל במאה התשע עשרה, על פי התכתובת הקונסולרית של משפחת עבו", קתדרה, 108 (יולי 2003), עמ' 75-104.